

Formalismus a transformace uměleckého díla

(Zeměšlení inspirované knihou Der russische Formalismus
od A. A. Hansen-Löveho)

Vladimír S m e t á č e k

Význam formalismu, především ruského, je v tom, že položil základy k "technologickému" zkoumání uměleckého díla. Jazykové, filozoficko-estetické, sociologické, psychologické i historické přístupy k pochopení tvorby a působení uměleckého díla vždy musí mimo jiné dospět k otázce: jak je dílo uděláno, jaké je jeho struktura. Pokud teoretici literatury vycházejí z předpokladu, že struktura uměleckého díla je natolik jednorázová a neopakovatelná, že se vymyká jakémukoli zevšeobecnění a nalezení obecněji platných zákonitostí, nutně resignují i na vědecké pochopení tvorby a působení díla. Pokud však takovou strukturu uznají a snaží se ji popsat, musí hledat možnosti formalizace jednotlivých prvků odhalitelných v uměleckých dílech, neboť jedině formalizace spočívající ve stanovení pravidel opakovatelné identifikace prvků umožňuje chápat umělecké dílo nikoli jenom jako neopakovatelný jev, ale právě jako strukturu prvků, jejichž specifickou kombinací vzniká jeho neopakovatelnost.

Každý literárněvědný přístup, který chce najít zákonitosti tvorby a působení uměleckého díla, tedy vždy směřuje k jistě formalizaci. Formalismus proto Vladimír Smetáček se vymyká z celkového proudu literární vědy, ale směr, který formalizací ukázal jak velké možnosti, tak nutná omezení formalizačních postupů.

Odhalení možnosti formalizace vedlo k nadšení pro formalismus ve dvacátých a na počátku třicátých let, kdežto odhalení slabín formalizačních přístupů způsobilo, že se vývoj formalismu zastavil a jeho přímým následníkem se stal strukturalismus, který mnohem více než formalismus směřoval

Formalismus a transformace uměleckého díla

(Zamyšlení inspirované knihou Der russische Formalismus
od A. A. Hansen-Löveho)

Vladimír S m e t á ě k

Význam formalismu, především ruského, je v tom, že položil základy k "technologickému" zkoumání uměleckého díla. Jazykové, filozoficko-estetické, sociologické, psychologické i historické přístupy k pochopení tvorby a působení uměleckého díla vždy musí mimo jiné dospět k otázce: jak je dílo uděláno, jaká je jeho struktura. Pokud teoretici literatury vycházejí z předpokladu, že struktura uměleckého díla je natolik jednorázová a neopakovatelná, že se vymyká jakémukoli zevšeobecnění a nalezení obecněji platných zákonitostí, nutně rezignují i na vědecké pochopení tvorby a působení díla. Pokud však takovou strukturu uznají a snaží se ji popsat, musí hledat možnosti formalizace jednotlivých prvků odhalitelných v uměleckých dílech, neboť jedině formalizace spočívající ve stanovení pravidel opakovatelné identifikace prvků umožňuje chápat umělecké dílo nikoli jenom jako neopakovatelný jev, ale právě jako strukturu prvků, jejichž specifickou kombinací vzniká jeho neopakovatelnost.

Každý literárněvědný přístup, který chce najít zákonitosti tvorby a působení uměleckého díla, tedy vždy směřuje k jisté formalizaci. Formalismus proto není směr, který by se vymykal z celkového proudu literární vědy, ale směr, který formalizací ukázal jak velké možnosti, tak nutná omezení formalizačních postupů.

Odhalení možností formalizace vedlo k nadšení pro formalismus ve dvacátých a na počátku třicátých let, kdežto odhalení slabin formalizačních přístupů způsobilo, že se vývoj formalismu zastavil a jeho přímým následníkem se stal strukturalismus, který mnohem více než formalismus směřoval

k filozoficko-estetickému pojetí a mnohem méně než formalismus byl náchylný používat jednoduchých formalizačních metod a prostých matematizujících analogií.

Desetiletí po druhé světové válce přinesla mimo jiné novou technologii v podobě počítačů i nové nadšení pro exaktní přístupy při zkoumání uměleckého díla, především v podobě teorie informace, kvantitativní lingvistiky a obsahové analýzy. Všechny tyto podněty mohly vycházet z různých zdrojů, které nemají nic společného s literárněvědným formalismem, ale současně vytvářely půdu pro nové zkoumání v oblasti formalizace uměleckého díla, jeho struktury i procesů jeho tvorby a působení. Obnovování zájmu o formalismus není tedy staromileckým oprašováním minulosti, ale hledáním podnětů, které v nové podobě a při nových technologických možnostech mohou znamenat další pokrok a zvědečtění literární vědy.

O formalismu bylo napsáno mnoho. Většinou však jde o dílčí pohledy současníků. První shrnující práce o formalismu se objevují především koncem dvacátých let. Jsou to obvykle práce akcentující určitý aspekt formalistické teorie, aspekt blízký autorovi té které práce.

Teprve od poloviny šedesátých let se objevují práce zařazující jednotlivé formalistické pojmy a názory do celkového historického vývoje a hledající možnosti uplatnění formalistických přístupů v kontextu moderní literární vědy a estetiky. Znovu se otiskují, tentokrát v souborných přehledech, práce klasiků formalismu. Až do r. 1978, kdy vyšla práce Aage A. Hansen-Löveho *Der russische Formalismus*⁺, však chyběla shrnující práce, která by každý jednotlivý směr a pojem ruského formalismu chápala jako součást vývojového celku, jako krok na cestě za vytvořením globálně chápané literární vědy, pro kterou dílo není fenomén existující sám o sobě, ale součást širokého toku společenského života, v němž ~~se~~ teprve nabývá své skutečné hodnoty a významu. Práce Hansena-Löveho je nejen materiálově nesmírně

+ HANSEN-LÖVE, Aage A.: *Der russische Formalismus*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1978. 636 s.

bohatá, ale má také základní přednost dobrých vědeckých prací: shrnuje a utřídí materiál takovým způsobem, že se z něho přímo vylupuje nejen podstata formalistického směřování jako celku, ale také podstata přínosu formalismu literární vědě (a obecněji nepochybně i společenským vědám jako celku, neboť umělecké vyjadřování a vnímání a prožívání uměleckého díla je jednou z nejvyšších forem znakové komunikace, která patří mezi základní procesy charakterizující člověka a společnost).

Tato práce nemá být ani recenzí ani shrnutím Hansen-Löveovy knihy. V jistém smyslu je však obojím, neboť právě inspirační síla komplexního historického přehledu umožňuje domýšlet a v jednoduchém systému vyjádřit ty principy, které formalismus nabízí dnešku a především budoucnosti nejen literárněvědného, ale obecněji společenskovědního zkoumání.

Hansen-Löve se podařilo ukázat vývoj formalismu nikoli jako směru, jenž měl od počátku svá pevná pravidla a klasiky, ale jako směru, který se konstituoval uvnitř různých umělecko-teoretických proudů, které často neměly nic společného kromě dobové potřeby odhalit příčiny společenského působení díla a dobové víry, že věk exaktní vědy a matematizace, věk hromadné výroby a s tím spojené standardizace poskytuje nástroje k tomuto odhalování. Hansen-Löve sleduje genezi formalistických přístupů v širokém toku ruského uměleckého uvažování od počátku století přes zrod až po vrchol formalismu jako samostatného směru. Nesnaží se jej vyčlenit z ostatních směrů; právě naopak, oprávněně vidí jejich prolínání. Proto také nesoustřeďuje pozornost jenom na vývoj názorů na vnitřní imanentní strukturu díla, ale vychází z percepčních teorií, z nichž a v jejichž rozvíjení se teprve krystalizují názory na význam struktury díla. Právě toto spojení percepčních teorií a strukturně imanentních přístupů v jejich historickém vývoji je největší inspirující silou Hansen-Löveovy práce.

Formalismus hledá formalizovatelné, stále znovu se ~~překr~~ opakující, identifikovatelné a jednoznačné zákonitosti tvorby a působení uměleckých, především literárních děl. Postupuje

přítom klasickou induktivní metodou: v jednotlivých dílčích jevech se snaží nalézt obecnější prvky, jejichž kombinacemi příslušné jevy vznikají. Proto také nemůže formalismus pracovat s jediným dílem; každé jednotlivé dílo je formalisty chápáno na pozadí širokého toku ostatních děl. Tento tok nikdy nekončí, proto se formalismus, i když si to snad někteří jeho představitelé ani sami plně neuvědomili, musel dospět k výrazně dynamickému, dialektickému pojetí literárního vývoje.

Hledat obecné prvky a z jejich kombinací a vývoje odvoditelné zákony v stále se měnícím souboru neopakovatelných artefaktů je ovšem úkol nesmírně složitý. Formalismus, jako ostatně každá literárněvědná teorie, která se nespokojí s rolí pouhého vykladače, se tak dostává do kleští: tvůrce každého uměleckého díla směřuje vědomě k vytvoření jedinečného a neopakovatelného, literární vědec chce v tomto neopakovatelném najít stále znovu se ~~překr~~ opakující znaky a zákonitosti. Při tomto pojetí nemůže literární věda pracovat jinak než "formalizací".

Nesporným výsledkem formalismu, který podstatně ovlivnil všechny literárněvědné přístupy, je především zjištění, že formalizace je v literárním díle možná, že vede k objevným výsledkům, a zároveň zjištění, že tato formalizace je jenom nástroj zjišťování fungování díla, a že toto fungování nelze vysvětlovat z něho samotného, ale ze souhry struktury díla a společenského, případně jednotlivého vědomí.

Formalisté chápou dílo vždy v procesu autorské nebo čtenářské realizace. Formalismus tedy není vlastně formalismem ve filozofickém slova smyslu, jako gestalt-psychologie, která vznikala přibližně ve stejnou dobu a vycházela zhruba z podobných principů jako formalismus, nepřestává být psychologií jen proto, že nezkoumá jenom vnímající subjekt, ale také strukturu toho, co subjekt vnímá. Struktura uměleckého díla slouží k působení na čtenáře a je odhalitelná jedině z hlediska tohoto působení. Formalismus je v jistém smyslu

směr sociálně-psychologický, Proto také všechny základní pojmy, kterých formalismus používá: ozvláštnění, automatizace, od-automatizování, odhalení postupu, očekávání, zklamané očekávání a další jsou spojeny s psychologií vnímání, poznávání a prožívání.

Všechny tyto pojmy jsou také výrazně dynamické. Jejich pochopení není vůbec možné bez přijetí principu dynamiky vývoje literární tvorby i vnímání literárních děl. Všechny základní pojmy mají svůj základ právě v procesualnosti lidské psychiky. Nový umělecký postup je překvapivý a tudíž působivý, pokud je nový a stálým opakováním se stává nejen stále známějším, ale v souvislosti se známostí i méně překvapivým, a proto umělecky neúčinným.

Právě psychologická podmíněnost a dialektická procesualnost pojmů, který používá formalismus, umožňují, abychom je bez velkých potíží vyjádřili i jinak, převedli je z pojmů obvyklých pouze v rámci literární vědy na pojmy obecnějšího dosahu a významu.

Na zcela obecné úrovni, na kterou se v této práci omezíme, můžeme použít šesti dichotomických dvojic, které jsou uvedeny v tabulce 1. Vycházíme přitom z předpokladu, který, i když snad není takto jednoznačně a explicitně vysloven v pracích formalistů, je v nich přítomen vždy: esteticky zajímavý je takový obsah a postup, který dosud nebyl v souboru literárních děl často opakován; existenčně zajímavý je takový problém, který se týká podstatné potřeby čtenáře (není jistě náhodné, že pozdní formalismus dospívá až k přijetí myšlenky působení uměleckého díla jako náhražkové skutečnosti, kterou v jistém stupni čtenář saturuje své neuspokojené potřeby); snadno pochopitelný je takový postup, který je poměrně jednoduchý. V tabulce označuje +1 silnou kladnou souvislost, -1 silnou zápornou souvislost, 0 neexistenci silné souvislosti mezi prvkem použitým v díle a faktorem působení díla na čtenáře.

Předpokládané souvislosti mezi prvky díla a faktory působení
na čtenáře

Označení dichotomie	Krajní polohy dichotomie	Možné působení díla na čtenáře		
		Existenční potřeba	Estetická zajímavost	Pocho- pitelnost
Skutečnost z hlediska potřeb čtenáře	Důležitá	+ 1	0	0
	Nedůležitá	- 1	0	0
Skutečnost z hlediska častosti působení na čtenáře	Opakovaná	- 1	0	0
	Jednotlivá	+ 1	0	0
Složitost přístupu v souboru děl	Složitý	0	+ 1	- 1
	Jednoduchý	0	- 1	+ 1
Častost postupů v souboru děl	Opakovaný	0	- 1	+ 1
	Jednotlivý	0	+ 1	- 1
Složitost postupu v díle	Složitý	0	+ 1	- 1
	Jednoduchý	0	- 1	+ 1
Častost postupu v díle	Opakovaný	0	- 1	+ 1
	Jednotlivý	0	+ 1	- 1

Na základě této tabulky lze alespoň přibližně uvažovat o některých podstatných vlastnostech úspěšných literárních děl v různých oblastech literární tvorby a percepce.

Můžeme předpokládat, že dílo tzv. "velké" literatury je úspěšné tehdy, jestliže je esteticky působivé a současně se dotýká důležitých potřeb čtenářů; dílo tzv. "masové" literatury je úspěšné tehdy, jestliže je snadno pochopitelné a dotýká se rovněž důležitých potřeb čtenářů. Přitom stanovení důležitosti potřeb té které společenské skupiny je nutno určovat ve spolupráci se sociální psychologií a sociologií, snadnost a estetická působivost díla jsou zjistitelné v rámci psychologicky orientované literární vědy především empiricky.

Na základě tabulky 1. můžeme vytvořit tabulku 2, v níž jsou zpřehledněny základní vazby mezi prvky díla. Posledních pět sloupců číselně vyjadřuje předpokládané hodnoty působení díla na čtenáře z hlediska jednotlivých faktorů. Pro "velkou" literaturu slučujeme koeficienty existenční důležitosti a estetické působivosti, pro "masovou" literaturu koeficienty existenční důležitosti a pochopitelnosti.

Tab 2. Základní vazby mezi prvky díla a jeho předpokládaným působením na čtenáře

Skutečnost z hlediska potřeb čtenáře	Skutečnost z hlediska častosti působení na čtenáře	Složitost postupu v souboru děl	Častost postupu v souboru děl	Složitost postupu v díle	častost postupu v díle	Existenční působnost	Existenční působnost	Pochopi- telnost	"velká" literatura	"malá" literatura
důležitá	opakované	složitý	opakovaný	složitý	opakovaný	0	0	0	0	0
					jednotlivý	0	+2	-2	+2	-2
					opakovaný	0	-2	+2	-2	+2
			jednotlivý	jednoduchý	jednotlivý	0	0	0	0	0
					opakovaný	0	+2	-2	+2	-2
					jednotlivý	0	+4	-4	+4	-4
		jednoduchý	opakovaný	složitý	opakovaný	0	0	0	0	0
					jednotlivý	0	+2	-2	+2	-2
					opakovaný	0	-2	+2	-2	+2
			jednotlivý	jednoduchý	opakovaný	0	0	0	0	0
					jednotlivý	0	+2	-2	+2	-2
					opakovaný	0	-2	+2	-2	+2
	jednotlivé	složitý	opakovaný	jednoduchý	opakovaný	+2	0	0	+2	+2
					jednotlivý	+2	+2	-2	+4	0
					opakovaný	+2	-2	+2	0	+4
			jednotlivý	složitý	jednotlivý	+2	0	0	+2	+2
					opakovaný	+2	+2	-2	+4	0
					jednotlivý	+2	+4	-4	+6	-2
	jednoduchý	opakovaný	jednoduchý	jednoduchý	opakovaný	+2	0	0	+2	+2
					jednotlivý	+2	-2	+2	+4	0
					opakovaný	+2	-4	+4	-2	+6
		jednotlivý	opakovaný	jednoduchý	jednotlivý	+2	-2	+2	0	+4
					opakovaný	+2	0	0	+2	+2
					jednotlivý	+2	-4	+4	-2	+6

nedíležitost	opakované	složitý	jednotlivý	složitý	opakovaný	+2	0	0	+2	+2
				jednoduchý	jednotlivý	+2	+2	-2	+4	0
					opakovaný	+2	-2	+2	0	+4
			opakovaný	složitý	jednotlivý	+2	0	0	+2	+2
				jednoduchý	opakovaný	-2	0	0	-2	-2
					opakovaný	-2	+2	-2	0	-4
	jednoduchý	složitý	jednotlivý	složitý	jednotlivý	-2	-2	+2	-4	0
				jednoduchý	opakovaný	-2	0	0	-2	-2
					opakovaný	-2	+2	-2	0	-4
			opakovaný	složitý	jednotlivý	-2	+4	-4	+2	-6
				jednoduchý	opakovaný	-2	0	0	-2	-2
					opakovaný	-2	+2	-2	0	-4
	jednotlivé	složitý	jednotlivý	složitý	jednotlivý	-2	-2	+2	-4	0
				jednoduchý	opakovaný	-2	-2	+2	-4	0
					opakovaný	-2	0	0	-2	-2
			opakovaný	složitý	jednotlivý	-2	+2	-2	0	-4
				jednoduchý	opakovaný	-2	-2	+2	-4	0
					opakovaný	0	0	0	0	0
		složitý	jednotlivý	složitý	jednotlivý	0	+2	-2	+2	-2
				jednoduchý	opakovaný	0	-2	+2	-2	+2
					opakovaný	0	0	0	0	0
			opakovaný	složitý	jednotlivý	0	+2	-2	+2	-2
				jednoduchý	opakovaný	0	+4	-4	+4	-4
					opakovaný	0	0	0	0	0
		jednoduchý	jednotlivý	složitý	jednotlivý	0	+2	-2	+2	-2
				jednoduchý	opakovaný	0	-2	+2	-2	+2
					opakovaný	0	0	0	0	0
		jednotlivý	jednotlivý	složitý	jednotlivý	0	-4	+4	-4	+4
				jednoduchý	opakovaný	0	-2	+2	-2	+2
					opakovaný	0	0	0	0	0
		jednoduchý	jednotlivý	složitý	jednotlivý	0	+2	-2	+2	-2
				jednoduchý	opakovaný	0	-2	+2	-2	+2
					opakovaný	0	0	0	0	0
		jednotlivý	jednotlivý	složitý	jednotlivý	0	+2	-2	+2	-2
				jednoduchý	opakovaný	0	-2	+2	-2	+2
					opakovaný	0	0	0	0	0

Na základě tabulky 2 můžeme hledat základní vlastnosti úspěšného i neúspěšného literárního díla. Jestliže vypíšeme z tabulky 2 vlastnosti děl, která získaly ve sloupcích "velká" literatura a "masová" literatura $\pm$ 6 bodů (nejvyšší počet bodů dosažitelný při zjednodušené formalizaci, na které spočívá tabulka), získáme charakteristiky uvedené v tabulce 3.

Pohled na tabulku 3 ukazuje, že formální metoda ve zcela zobecněné formulaci dovoluje dospět k závěrům, které odpovídají zkušenostem literární vědy. A pravděpodobně ve stále přesnějším uplatňování takové sociálně a psychologicky podložené formalizace leží jeden z hlavních směrů budoucího vývoje literární vědy.

Tab. 3. Charakteristiky úspěšných a neúspěšných literárních děl

	Skutečnost z hlediska potřeb čtenáře	Skutečnost z hlediska častosti působení na čtenáře	Složitost postupu v souboru děl	Častost postupu v souboru děl	Složitost postupu v díle	Častost postupu v díle
Úspěšné dílo						
"velké" literatury	důležitá	jednotlivá	složitý	jednotlivý	složitý	jednotlivý
Neúspěšné dílo						
"velké" literatury	nedůležitá	opakovaná	jednoduchý	opakovaný	jednoduchý	opakovaný
Úspěšné dílo						
"masové" literatury	důležitá	jednotlivá	jednoduchý	opakovaný	jednoduchý	opakovaný
Neúspěšné dílo						
"masové" literatury	nedůležitá	opakovaná	složitý	jednotlivý	složitý	jednotlivý